

Sibille

Brussel (?), derde kwart 15de eeuw

Museum Catharijneconvent
Utrecht

Notenhout met originele polychromie, H 44,5 cm
Inv.nr. SMCC b3
Herkomst: particuliere verzameling

Het moet aan het einde van mijn gymnasiumtijd of het begin van mijn universitaire studie zijn geweest, dat ik een boekje onder ogen kreeg met de titel *Antiquiteiten en wat ze ons vertellen*. Het was van de hand van Menno Jaarsma, een gedreven verzamelaar van middeleeuwse kunst.¹ In dit boekje leidt hij als het ware de lezer rond langs zijn beelden, schilderijen en voorwerpen van kunstnijverheid. Hij geeft daarbij niet alleen informatie over de artistieke en kunsthistorische betekenis van de stukken, maar beschrijft ook de gevoelens die zijn schatten bij hem oproepen. Kortom, het is een zeer persoonlijk boekje, dat getuigt van de liefde van de verzamelaar voor zijn collectie.

Dit komt ook duidelijk naar voren in de beschrijving van de *Sibille*, een van de beelden die hem het dierbaarst waren. Naar zijn mening is het in de omgeving van Amiens vervaardigd, wellicht door een Hollandse kunstenaar, want hij ziet verwantschap met het beeldje van Joachim en Anna in het Rijksmuseum.² Hij schrijft: *Gaarne mag ik in rust dit beeld beschouwen. Het is bovenaardsch in de abstracte gelaatsuitdrukking...* Dan gaat hij verder met enige persoonlijke ontboezemingen over het mysterie van het leven en een niet door zintuigen te bevatten hogere werkelijkheid om te besluiten met: *...zoo heeft mij nu de Sybille aan het filosofeeren gebracht. Ik zal nog meer van het rechte pad afwijken, want het is mijn bedoeling niet om een droge opsomming van stijl- en schoonheidskenmerken der Gothiek te geven! In lateren tijd, toen ik zelf groote smart en zware tijden moest doorstaan, heeft mijn Sybille mij dikwijls getroost...* Voor hem was het beeld blijkbaar, net als veel van de andere stukken uit zijn verzameling, zowel een object van schoonheid als van troost. Hoe gedateerd ons deze wijze van kunstbeschouwing thans mag voorkomen, indertijd werd ik er wel door gegrepen en het heeft mijn

belangstelling voor de middeleeuwse beeldhouwkunst versterkt.

Toen na het overlijden van Jaarsma zijn collectie in 1967 in Amsterdam onder de hamer kwam, heb ik een mij bevriende verzamelaar aangespoord om ook te bieden op het beeld van de sibille.³ Het lukte hem inderdaad om het beeld samen met enige andere stukken te verwerven. Tegen het eind van zijn leven heb ik hem de vraag voorgelegd of de sibille na zijn dood een plaatsje in het Catharijneconvent zou kunnen krijgen. Hij zegde mij toe dat, wanneer zijn erven het beeld van de hand zouden willen doen, het museum het eerste recht op aankoop zou hebben. Zo is het ook geschied en onlangs heeft het museum deze prachtige sculptuur met de gemeenschappelijke steun van de Vereniging Rembrandt en de Vereniging van Vrienden van het Catharijneconvent kunnen verwerven.⁴

SIBILLEN

Laten we nu terugkeren tot het beeld zelf. Wij zien een vrouwenfiguur, gezeten op een bank. Zij is gekleed in een lang, ruim vallend gewaad en op haar hoofd draagt zij behalve een hoofddoek ook een soort tulband. Met een dergelijk hoofddeksel typerde men in de late middeleeuwen figuren uit een ver verleden en exotische landen. In haar rechterhand houdt de vrouw een fragmentarisch bewaard boek, de linker heeft zij in een spreekgebaar geheven. Dit wijst erop dat hier geen heilige is voorgesteld, maar een sibille. In de heilsgeschiedenis speelden sibillen eenzelfde rol als profeten. Het waren helderziende vrouwen, die de komst van de Messias voorspelden. Er was echter een groot onderscheid: de sibillen richtten zich op de heidenden, terwijl

de profeten hun heilsboodschap aan het uitverkoren volk van Israël verkondigden. Derhalve waren laatstgenoemden hoger in rang.

Afzonderlijke afbeeldingen van sibillen zijn relatief zeldzaam. De meest voorkomende sibille is nog de Sibille van Eritrea. Doorgaans is zij te vinden op een aan Maria gewijd altaar. Daar wijst zij keizer Augustus op de Moeder Gods, die in de lucht aan hem verschijnt. Dit zou gebeurd zijn op het moment dat Christus werd geboren. Een bekend voorbeeld van zo'n voorstelling is die op het Bladelin Altaar van Rogier van der Weyden in Berlijn.⁵ Ook op het gedeeltelijk bewaarde altaar dat Adriaen van Wesel tussen 1475 en 1477 vervaardigde voor de Onze Lieve-Vrouwebroederschap te Den Bosch, waren Augustus en de Sibille van Eritrea afgebeeld. Zij vormden daar een pendant met de voorstelling van Johannes op Patmos, die door een engel op een verschijning van de Apocalyptische vrouw werd gewezen.⁶ Eenzelfde combinatie is te vinden op een Antwerpse beeldengroep uit omstreeks 1520 in het Suermondt-Ludwig-Museum in Aken.⁷ Op de buitenluiken van het beroemde altaar met de aanbidding van het Lam Gods van Hubert en Jan van Eyck is de Sibille van Eritrea samen met de Sibille van Cumae afgebeeld.⁸ Meestal vormden de sibillen echter een reeks. Aanvankelijk waren het er tien, maar later werden het er twaalf. Dit onder invloed van het boek van de dominicaan Filippo Barbieri, dat in 1481 verscheen. Barbieri beschrijft daarin twaalf sibillen met hun namen en attributen. Ook geeft hij de teksten van hun voorspellingen met daarnaast twaalf profetieën uit het Oude Testament.⁹

Ons beeld heeft geen eigen attribuut, zodat we niet weten welke sibille

is afgebeeld. Waarschijnlijk was zij onderdeel van een reeks. Immers, losse beelden hadden geen zin, want sibillen werden niet als heiligen vereerd. Men kan zich voorstellen dat zij samen met andere sibillen en wellicht een reeks profeten onderdeel was van een altaarretabel.¹⁰ Hiervoor pleit ook de polychromie. Met uitzondering van de handen en het gezicht was het beeld geheel bedekt met bladgoud. In de loop van de tijd is het goud enigszins versleten, zodat vooral de onderliggende bolus het uiterlijk van het beeld bepaalt. Ook heeft men het beeld in later tijd van een kleurrijke overschildering voorzien, die echter grotendeels verdwenen is. Oorspronkelijk moet het bladgoud oogverblindend geschitterd hebben, zodat de sibille leek op de verguld zilveren beelden op middeleeuwse reliekschrijnen. In de vroege middeleeuwen plaatste men deze schrijnen vaak op een verhoging achter de altaartafel en wel zo dat hun front zichtbaar was. Ook werd wel achter op de altaartafel een kast gezet met daarin reliekhouders. Deze reliekhouders waren soms heiligenbeelden van verguld zilver met daarin de relieken van de betreffende heilige. Dergelijke reliekkasten zijn een vroege vorm van het latere altaarretabel. In de 14de, 15de en 16de eeuw waren altaarretabels doorgaans drieluiken met in het midden een beschilderd paneel of een ondiepe bak met beeldhouwwerk. Zij konden met aan de zijanten bevestigde luiken worden gesloten. De beelden van zo'n altaar waren vaak met bladgoud of bladzilver bedekt, zodat die retabels de indruk wekten geheel uit goud of verguld zilver te zijn vervaardigd.¹¹ Op de vroegste altaren ziet men doorgaans staande of zittende figuren die in losse compartimenten zijn ondergebracht. Vanaf omstreeks 1400 worden er steeds vaker tafereelen uit het leven van Christus, zijn moeder en heiligen op de altaren afgebeeld.

Maar het retabel met losse figuren bleef wel bestaan. In de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel wordt een uit het Tongerse begijnhof afkomstig retabel bewaard, dat een goed voorbeeld is van het soort altaar waaruit onze sibille afkomstig kan zijn.¹²

DATERING EN HERKOMST

Het is niet goed mogelijk onze sibille exact te dateren. De plooiwal doet enerzijds nog vaag denken aan draperievormen uit de eerste helft van de 15de eeuw maar laat anderzijds reeds scherpe hoeken zien. Zij vertoont een zekere verwantschap met de plooiwal op de schilderijen van Rogier van der Weyden, bijvoorbeeld met die van de Mariafiguur op het Columba-altaar in de Alte Pinakothek te München uit omstreeks 1460.¹³ Op grond hiervan is voor ons beeld een datering in het derde kwart van de 15de eeuw waarschijnlijk.

In welke stad of streek de sibille gemaakt is, valt niet met zekerheid te bepalen. Jaarsma zag een zekere verwantschap met het werk van de

Noord-Nederlandse beeldhouwer die de noodnaam draagt van de Meester van Joachim en Anna, en tevens met de kathedraalsculptuur van Amiens, die twee eeuwen eerder was ontstaan. Zijn argumenten zijn weinig overtuigend. Het voorname, hoofse voorkomen van de vrouw en de scherpe plooiën van haar gewaad wijzen op een Zuid-Nederlandse, wellicht Brusselse herkomst. Deze stad was in de 15de eeuw een belangrijk kunstcentrum, zowel van schilder- als van beeldhouwkunst. Er werden veel gebeeldhouwde altaarretabels vervaardigd. Deze zijn doorgaans van een hogere kwaliteit dan de Antwerpse altaren, die vooral uit het begin van de 16de eeuw dateren, toen men daar door een efficiëntere wijze van produceren en verkopen de meeste andere centra uit de markt had verdrongen. Of zij uit Brussel komt of niet, in ieder geval is de tronende sibille een overtuigend bewijs van het hoge peil van de 15de-eeuwse Zuid-Nederlandse beeldhouwkunst ♦

Henri L.M. Defoer

Noten

1. Menno Jaarsma, *Antiquiteiten en wat zij ons vertellen*, Bussum 1946.
2. De kunstenaar is genoemd naar het beeldengroepje dat de ontmoeting van Joachim en Anna voorstelt, in het Rijksmuseum te Amsterdam, inv.nr. NM 88. Zie J. Leeuwenberg en W. Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum*, Amsterdam 1973, nr. 43. Zie voorts de catalogus *Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden*, Rijksmuseum Amsterdam 1958, pp. 190-192, nrs. 268-270. In deze catalogus wordt als nummer 269 een beeldengroepje met de geboorte van Maria uit de Ehem. Staatliche Museen in Berlin-Dahlem, besproken en afgebeeld. Waarschijnlijk vormde de overeenkomst tussen de tulband van de vroedvrouw en die van onze sibille voor Jaarsma de aanleiding om de sibille als het werk van een naar Frankrijk geëmigreerde Hollandse beeldhouwer te zien.
3. Veilingcatalogus Mak van Waay, Amsterdam, veiling nr. 173, dl 1, 24 januari 1967, catalogus nr. 18
4. Uit deze collectie zijn nog twee andere beelden aangekocht met steun van de Vereniging van Vrienden van het Catharijneconvent. Het betreft een Brussels groepje uit omstreeks 1475 (inv.nr. SMCC b4) en een Zuid-

Duitse groep uit het eind van de 15de eeuw (inv.nr. SMCC b5). De eerste groep stelt de opdracht in de tempel voor. Op de tweede beeldengroep is links de voorstelling van Christus in de hof van Gethsemane te zien en rechts de H. Franciscus die de stigmata ontvangt. Voorts heeft de Staat der Nederlanden met een kleine bijdrage van het museum zelf een beeldje van een schrijvende profeet (Brussel, omstreeks 1400) aangekocht ter plaatsing in het Museum Catharijneconvent (inv.nr. RMCC b209). Het beeldje stond op de lijst behorende bij de Wet tot Behoud van Cultuurbezit.

5. M.J. Friedländer, *Early Netherlandish Painting*, volume II, Rogier van der Weyden and the Master of Flémalle, Leiden 1967, nr. 38.
6. Zie o.a. catalogus *Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden*, Rijksmuseum Amsterdam 1958, nr. 295; catalogus *Adriaen van Wesel, een Utrechts beeldhouwer uit de late middeleeuwen*, Rijksmuseum Amsterdam 1980, nrs. 9 en 10.
7. E.G. Grimme, *Europäische Bildwerke vom Mittelalter zum Barock*, Suermondt-Ludwig-Museum Aken, Keulen 1977, nr. 128.
8. Friedländer, op. cit. (noot 5), p. 29, pl. 11, 14, 15. De Sibille van Eritrea komt als afzonderlijke figuur voor op een altaarluik van Maerten

van Heemskerck uit 1564 in het Rijksmuseum te Amsterdam (inv.nr. A 1910) Zie: *All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam*, Amsterdam/Maarsse 1976, p. 264.

9. Voor een overzicht van het voorkomen van sibillen in de beeldende kunst zie: E. Male, *L'art religieux de la fin du moyen âge en France*, Paris 1925 (1ste druk 1908), p. 255-279; J.J.M. Timmers, *Symboliek en iconographie der christelijke kunst*, Roermond-Maaseik 1947, nrs. 412-416; E. Kirschbaum e.a., *Lexicon der christlichen Ikonographie*, Freiburg im Breisgau 1974, 150-153.
10. Het Suermondt-Ludwig-Museum in Aken bezit een groot los beeld van een sibille, Zuid-Duits, H 113 cm; zie Grimme, op. cit. (noot 7), nr. 226. Grimme neemt aan dat ook dit grote beeld eens onderdeel uitmaakte van een reeks sibillen.
11. Zie hiervoor o.a. A. Legner, *Reliquien in Kunst und Kult. Zwischen Antike und Aufklärung*, Darmstadt 1995, p. 172-198.
12. Zie Antoinette Huysmans e.a., *Beeldhouwkunst van de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik. 15de en 16de eeuw*, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis Brussel, Brussel 1999, p. 60.
13. Zie Friedländer, op. cit. (noot 5), nr. 49.